

УДК 373.5.017.4(430)(091)

ЕТАПИ СТАНОВЛЕННЯ І РОЗВИТКУ ГРОМАДЯНСЬКОГО ВИХОВАННЯ ШКОЛЯРІВ У НІМЕЧЧИНІ

А. Боярська-Хоменко, М. Хрик

STAGES OF FORMATION AND DEVELOPMENT OF CIVIC EDUCATION OF SCHOOLCHILDREN IN GERMANY

A. Boiarska-Khomenko, M. Khryk

В умовах глобалізації та міжнародного співробітництва важливо вивчати досвід успішних країн, зокрема у питаннях освіти. Так, вивчення досвіду Німеччини дозволить впровадити педагогічно цінні ідеї у практику навчання і виховання вітчизняних закладів освіти різного рівня. Німецька система освіти багато років формувала громадянську культуру дітей і молоді, що позитивно відзначилось на встановленні демократичних цінностей у суспільстві. В Україні питання громадянського виховання дітей і молоді вивчали О. Костенко, О. Жадько, А. Добридень та ін. Мета статті – визначити етапи становлення і розвитку громадянського виховання школярів у Німеччині, з'ясувати принципи, мету і завдання громадянського виховання. На основі урахування політичних змін, економічного прогресу, реформування нормативної бази в галузі освіти, а також еволюції педагогічної теорії та практики, що відбувалися в Німеччині протягом другої половини ХХ століття, було виділено три етапи розвитку громадянського виховання учнів базової школи: I етап (1950–1957) – етап зародження ідеї громадянського виховання учнів; II етап (1958–1990) – етап інтенсивного розвитку громадянського виховання учнів; III етап (1991 – до сьогодні) – етап переосмислення громадянського виховання учнів у контексті глобалізації. Перший етап (1950–1957) характеризувався зародженням і поступовим розвитком ідеї громадянського виховання, розробкою основних принципів (відкритість, гласність, гуманізм, зв'язок з національною історією та культурою та ін.). Другий етап (1958–1990) відзначався активним процесом формування і впровадження стратегічних завдань і підходів до громадянського виховання, оновленням системи принципів (заборона нав'ювання, використання правила полеміки та ін.). Третій етап (1991-до сьогодні) призначений для поглиблення підходів в умовах глобалізації, об'єднання Німеччини та імплементації західнонімецької моделі в східнонімецьку систему освіти. На кожному етапі визначалися конкретні завдання та мета, спрямовані на формування учнівської громадянської компетентності. Основні принципи, такі як реалізація афективної та соціально-когнітивної взаємодії, неупередженість, заборона ідеологічного впливу, розвиток аналітичного і критичного підходів, були використані для формування високих стандартів громадянської освіти.

Ключові слова: виховання, громадянське виховання, школярі, етапи становлення і розвитку, діти, Німеччина, мета виховання, принципи виховання, завдання виховання.

In the context of globalization and international cooperation, it is important to study the experience of successful countries, particularly in education. Thus, studying the experience of Germany will allow to introduce pedagogically valuable ideas into the practice of teaching and upbringing of domestic educational institutions of various levels. The German education system has been shaping the civic culture of children and youth for many years, which has had a positive impact on the establishment of democratic values in society. In Ukraine, the issue of civic education of children and youth has been studied by O. Kostenko, O. Zhadko, A. Dobryden, and others. The purpose of the article is to determine the stages of formation and development of civic education of schoolchildren in Germany, to clarify the principles, goals and objectives of civic education. Based on political changes, economic progress, reform of the regulatory framework in the field of education, as well as the evolution of pedagogical theory and practice that took place in Germany during the second half of the twentieth century, three stages of development of civic education of basic school students were identified: Stage I (1950–1957) – the stage of the birth of the idea of civic education of students; Stage II (1958–1990) – the stage of intensive development of civic education of students; Stage III (1991 – present) – the stage of rethinking civic education of students in the context of globalization. The first stage (1950–1957) was characterized by the emergence and gradual development of the idea of civic education, the development of basic principles (openness, publicity, humanism, connection with national history and culture, etc.) The second stage (1958–1990) was marked by an active process of forming and implementing strategic tasks and approaches to civic education, updating the system of principles (prohibition of indoctrination, use of the rule of polemics, etc.) The third stage (1991 to the present) is intended to deepen approaches in the context of globalization, German reunification, and the implementation of the West German model in the East German education system. At each stage, specific tasks and goals aimed at developing students' civic competence were defined. Basic principles, such as the implementation of affective and social-cognitive interaction, impartiality, prohibition of ideological influence, development of analytical and critical approaches, were used to create high standards of civic education.

Keywords: education, civic education, schoolchildren, stages of formation and development, children, Germany, purpose of education, principles of education, tasks of education.

Загальна постановка проблеми та її зв'язок з важливими науковими чи практичними завданнями. Питання громадянського виховання учнів стає особливо актуальним у контексті кількох важливих аспектів, таких як вимоги до освіти, міжнародний досвід, глобальні виклики, міжкультурне виховання та сучасні підходи до навчання. Сучасне громадянське виховання відіграє важливу роль у формуванні свідомості та відповідальності учнів, при цьому вчителі виступають каталізаторами цього процесу та важливими учасниками у розвитку громадянських якостей молодого покоління (Концепція громадянського виховання, 2000).

Сьогодні світ характеризується наявністю низки викликів як на регіональному, так і на глобальному рівнях, наприклад, це зміна клімату, бідність, гендерна і класова нерівність та інші. Громадянське виховання стає ефективним інструментом для розвитку учнів у розумінні та вирішенні цих проблем. Міжкультурне виховання стає надзвичайно важливим у зв'язку з різноманіттям у сучасному суспільстві. Установлено, що у Німеччині, де нині перетинаються різні культурні традиції, зокрема і в освітньому середовищі, підготовка вчителів до реалізації громадянського виховання учнів різних національностей є стратегічно важливим завданням.

Міжнародний досвід, що надає пріоритет громадянському вихованню в системі освіти Німеччини, створює цінний контекст для дослідження та адаптації схожих підходів в інших країнах. Використання німецького досвіду може послужити моделлю для оптимізації систем громадянського виховання в Україні.

Сучасна українська система освіти переживає трансформації в контексті вимог та глобальних тенденцій. Освітні реформи, спрямовані на розширення соціальних і громадянських аспектів навчання, вимагають відповідної підготовки вчителів для ефективної імплементації нових підходів до громадянського виховання. Подібно до Німеччини, Україна також зустрічається з низкою політичних і суспільних викликів: корупційні ризики, соціальна напруженість, мовне питання, міжетнічні стосунки. Зазначимо, що саме громадянське виховання учнів може стати достатньо ефективним способом формування і розвитку громадянської свідомості українців, їх залучення до активної участі у розв'язанні цих проблем на державному рівні (Концепція розвитку громадянської освіти в Україні, 2018).

Варто наголосити на тому, що для подолання окреслених викликів, варто вивчати успішний і позитивний досвід реалізації громадянського виховання інших країн в умовах глобалізації і міжнародного співробітництва. Так, вивчення досвіду Німеччини дозволить впровадити педагогічно цінні ідеї у практику навчання і виховання вітчизняних закладів освіти різного рівня. Німецька система освіти багато років формувала громадянську культуру дітей і молоді, що позитивно відзначилось на становленні демократичних цінностей у суспільстві. Це може сприяти підняттю якості громадянського виховання в Україні та підвищенню ефективності педагогічної освіти. Дослідження цієї проблематики для України враховує світові тенденції у сфері освіти, але також враховує специфічні потреби та контекст українського суспільства, що робить його актуальним та важливим для подальшого розвитку освітньої системи країни.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, у яких започатковано вирішення даної проблеми. Проведений науково-педагогічний пошук довів, що питання громадянського виховання дітей є предметом досліджень вітчизняних учених. Так, О. Костенко проаналізувала завдання формування та розвитку громадянського виховання в освітніх установах, розкрила актуальні педагогічні питання, пов'язані із вихованням громадян України. Особливу увагу дослідниця приділила сутності громадянського виховання в контексті педагогічної системи В. Сухомлинського (Костенко, 2022). О. Жадько розглядала різноманітні форми та методи взаємодії між школою та органами місцевого самоврядування у процесі реалізації громадянського виховання учнів. Серед ключових способів такої співпраці вона висвітлила підтримку громадсько-активних шкіл, реалізацію проектів та програм з громадянського виховання, підтримку регіональних молодіжних шкільних організацій. Також О. Жадько розглянула проведення різноманітних заходів, таких як акції, дитячі фестивалі, обласні конкурси, учнівські олімпіади, ігри та інші події, спрямовані на громадянське виховання молоді. До інших аспектів співпраці дослідниця віднесла організацію

та підтримку музеїв, екскурсій, виставок, семінарів-практикумів, а також створення та розповсюдження інформаційних матеріалів про рідний край (Жадько, 2020). Цікавим є дослідження А. Добридень у якому проаналізовано класифікацію сучасних підходів та методик громадянського виховання учнів молодшого шкільного віку. Встановлено, що ефективність впровадження цих форм і методів у практику досягається завдяки розумному їх комбінуванню, урахуванню вікових особливостей учнів, а також їхнього рівня розвитку та вихованості (Добридень, 2022).

Разом з тим, питання громадянського виховання школярів у педагогічній думці Німеччини, зокрема аспекти його становлення і розвитку, заслуговують на більш докладне вивчення та висвітлення в українській науково-педагогічній літературі.

Мета статті – визначити і обґрунтувати етапи становлення та подальшого розвитку громадянського виховання школярів у Німеччині, з'ясувати принципи, мету і завдання громадянського виховання на кожному із визначених етапів.

Виклад основного матеріалу статті. Ураховуючи політичні зміни, економічний прогрес, реформування нормативної бази в галузі освіти, а також еволюцію педагогічної теорії та практики, що відбувалися в Німеччині протягом другої половини ХХ століття, можна умовно виділити три етапи розвитку громадянського виховання учнів базової школи:

I етап (1950–1957) – етап зародження ідеї громадянського виховання учнів.

II етап (1958–1990) – етап інтенсивного розвитку громадянського виховання учнів.

III етап (1991 – до сьогодні) – етап переосмислення громадянського виховання учнів у контексті глобалізації.

I етап (1950–1957) – етап зародження ідеї громадянського виховання учнів характеризується підвищеною відповідальністю держави за реалізацію громадянської освіти у федеральних землях. Під час цього етапу в парламенті Західної Німеччини прийшла до влади коаліція, обрана після проведення перших демократичних виборів (12 серпня 1949 р.). Це призвело до суттєвого реформування державних інститутів і законодавчих актів, що безпосередньо вплинуло на становлення ідеї реалізації громадянського виховання в німецьких школах.

Ще одним чинником, що сприяв становленню ідеї реалізації громадянського виховання учнів базової школи, були наукові розробки в галузі педагогіки (Еріх Венігер, Вільгельм Флітнер) і політології (Арнольд Бергштрассер, Ханс Майер) в університетах Західної Німеччини. На цьому етапі зміцнилися дискусії про «примирення з минулим», особливо після нових антисемітських інцидентів і наукового обґрунтування громадянського виховання учнів базових шкіл. Було визначено доцільність формулювання принципів, мети і завдань політичної і громадянської освіти.

У ході наукового пошуку встановлено принципи громадянського виховання школярів на цьому етапі, а саме:

– відкритості і доступності;

- пріоритетності загальнолюдських духовних цінностей над політичними та класовими інтересами;
- зв'язку з історією Німеччини, культурою і традиціями народу;
- відокремленості освіти від політики і релігії;
- інтеграції з наукою, економікою, виробництвом, соціальним життям суспільства (Fruhmann & Stein, 1951; 1952).

З'ясовано, що метою громадянського виховання школярів було набуття ними знань про тогочасну парламентську систему управління державою, права і обов'язки громадян Західної Німеччини, соціальний та економічний устрій країни (Fruhmann & Stein, 1951; 1952).

У ході наукового пошуку встановлено також завдання громадянського виховання школярів на першому етапі, а саме:

1. Передача знань щодо історії формування партійної системи і парламентаризму, виборчого законодавства, законотворчого процесу, функціонування органів законодавчої і виконавчої влади.

2. Розвиток умінь і навичок виконання громадянських обов'язків і прав (виборче право, право на політичну діяльність), аналізу діяльності політичних партій, парламенту та керівників органів законодавчої і виконавчої влади.

3. Виховання толерантного ставлення до різних політичних систем, водночас відсутність толерантності до проявів політичної і громадянської недоброчесності, а також неповаги до прав і свобод людини.

II етап (1958–1990) – етап інтенсивного розвитку громадянського виховання учнів. На даному етапі відбувся перехід від застарілих на той час, переважно педагогічно-філософських теорій до конкретних дидактичних концепцій громадянського виховання. Це стало можливим завдяки створенню кафедр політичної дидактики у вищих навчальних закладах Німеччини. Також відбулося розчленування політико-дидактичних підходів та розпочалася систематизація дидактико-методичних підходів.

У місті Гессен були утворені групи експертів для розроблення типових навчальних програм, підручників і посібників з таких навчальних дисциплін як соціалізація, економіка, суспільні завдання, міжсоціальні конфлікти.

Також було визначено, що на другому етапі відбулося переосмислення інтеграції традиційних шкільних предметів, зокрема історії. Оскільки теоретичне обговорення історичної науки на той час не отримало відповідного сприйняття, а певна історична теорія була монополізована політичним та ідеологічним інтересом, було проведено її перегляд.

Під час наукового пошуку було визначено, що на другому етапі відбулося переосмислення та формулювання нових принципів реалізації громадянського виховання, а саме:

- заборона нав'ювання, що передбачало, що вчителі мали утримуватися від нав'язування своїх думок учням;

- використання правила полеміки: всі питання мали обговорюватися учнями у формі дискусій;

– застосування аналітичного і критичного підходу, що надавало учням можливість аналізувати політичну ситуацію і визначати власну позицію, роблячи висновки з цього (Gemein & Kienel, 1975; Richter & Kohn, 2019).

Мета громадянського виховання школярів на даному етапі полягала в формуванні у них знань про особливості політичної системи Німеччини, де вони проживають, та готовності до самовизначення і усвідомлення спільної суспільної відповідальності. Також важливим був розвиток умінь діяти автономно та відповідально.

Разом з тим, ми з'ясували і завдання громадянського виховання школярів на даному етапі, а саме:

1. Розвиток розуміння конституційних основ політичної освіти та політичної діяльності, визнання реалізації прав і свобод кожним громадянином, усвідомлення того, що політичний процес визначається зацікавленими групами і партіями та відбувається в конфліктній взаємодії.

2. Формування навичок життя у демократичному суспільстві, поваги до інших людей відповідно до принципів справедливості, солідарності, терпимості, розпізнавання механізмів маніпулювання та ухиляння від пропагандистських впливів.

3. Розвиток толерантного ставлення до думок інших людей, їхніх політичних переконань, формування умінь розрізняти та поважати різноманітні точки зору (Gemein & Kienel, 1975; Richter & Kohn, 2019).

III етап (1991 – до сьогодні) – етап переосмислення громадянського виховання учнів у контексті глобалізації. Етап відзначається об'єднанням Німеччини та імплементацією системи громадянського виховання Західної Німеччини в систему освіти Східної Німеччини. На цьому етапі модель громадянського виховання в школах прямує до формування політичної зрілості, яка стає ключовою для успішної участі та підтримки розвитку демократичної політичної культури і системи.

У цей період в освітній практиці запроваджується консенсус Бойтельсбаха, який попереджає від партійних пропозицій та підтискання думки учнів, одночасно заохочуючи вчителів активно сприяти обговоренню політичних питань. Інтерпретація консенсусу Бойтельсбаха, яка вважає, що вчителі повинні бути нейтральними, є неправильною, оскільки політична освіта полягає у провокуванні дискусій та висловлюванні позицій. Вчителі, як відповідальні громадяни, мають взяти участь в обговореннях, дотримуючись принципів консенсусу Бойтельсбаха, якщо це сприймається учнями як їхня власна політична думка, і вони мають захищати вільний демократичний лад на основі конституції (Böhme, 2019; Pohl, 2022).

У цей період стає актуальним переконання, що громадянське виховання пов'язане з рефлексивним і (само)рефлексивним навчанням, а вирішення політичних питань базується на емоціях, які не можуть бути виключені із процесів політичної освіти. Цілі та принципи стосуються всіх типів шкіл та рівнів.

Третій період відзначається активною діяльністю Федерального агентства громадянської освіти (ВрВ), яке є відомчим органом Федерального міністерства внутрішніх справ та у справах співтовариств (ВМІ). Згідно з його постановою, його завданням є сприяння розумінню політичних питань, зміцнення демократичної свідомості та підвищення готовності брати участь у політиці.

Важливо відзначити, що під час досліджуваного етапу була розроблена система державної підтримки громадянської освіти через Федеральний центр і низку державних центрів. Зазначені центри надавали навчальні матеріали та пропонували можливості підвищення кваліфікації у галузі громадянської освіти, підтримували проекти провайдерів громадянської освіти.

На третьому етапі розширились принципи громадянського виховання у Західній Німеччині, а саме:

- реалізація взаємодії на емоційному та соціально-когнітивному рівнях та в контексті рефлексії;
- відсутність упередженості та відданість загальнолюдським цінностям та принципам демократії;
- відмова від ідеологічної маніпуляції, використання полеміки, збалансованість та застосування принципу адресної спрямованості (Wohnig, 2020; Manzel & Schelle, 2017).

Мета – виховання громадянської компетентності в учнів шкіл, спроможних жити самостійно та відповідально, відображеної у їх (само)рефлексивній політичній свідомості. Ця компетентність ґрунтується на урахуванні життєвого досвіду учнів, реалізації практикоорієнтованих підходів до соціальних, політичних, правових та економічних питань.

Завдання громадянського виховання на третьому етапі:

1. Створення інтелектуальної основи для розуміння складних і взаємопов'язаних аспектів соціальних, політичних, правових та економічних питань, спрямованої на розвиток толерантного підходу в рамках основ вільної демократичної системи.

2. Розвиток здатності учнів школи самостійно брати активну участь у суспільно-політичних процесах, усвідомлювати свою роль як політичних суб'єктів, приймати незалежні рішення, критично аналізувати соціальні структури та розуміти причинно-наслідкові зв'язки. Розвиток поняття турботи, відповідальності, розглядання варіантів дій та здатність розрізняти реальні можливості впливу, сприяючи розвитку політичної зрілості.

3. Покращення здатності аналізувати конкретні методи роботи в галузі політичної освіти та висловлювати результати за допомогою відповідної технічної мови, незалежно від форми вираження – усної чи письмової.

4. Формування здатності та готовності до активної участі у вільній демократії, враховуючи демократичні принципи дії дидактичного підходу в політичному вихованні (Wohnig, 2020; Manzel & Schelle, 2017).

Детальніше розглянемо поточний стан громадянського виховання. У сучасних демократичних суспільствах головною метою громадянського виховання є передача систематичних знань про демократичну систему та

утвердження навичок політичної дії, щоб громадяни стали відповідальними учасниками суспільства.

Основними суб'єктами громадянського виховання є вчителі загальноосвітніх шкіл. Цей процес здійснюється за допомогою спеціальних предметів, а також на уроках історії, які розглядаються як наскрізне завдання школи. Громадянське виховання має конституційний статус у деяких федеральних землях Німеччини та визначається як освітній принцип у конституціях більшості Земель (Pohl, 2022).

У різних федеральних землях та типах шкіл громадянське виховання може мати різні назви, такі як суспільні науки, політика, політична освіта, сучасні дослідження чи соціальні науки. Зміст і пріоритети також варіюються в залежності від контексту.

Нормативно шкільне громадянське виховання орієнтоване на демократію, і його принципи визначаються відповідно до Бойтельсбахського консенсусу. Незважаючи на високі очікування від громадянського виховання, політичні уроки рідко входять до розкладу і, як правило, розпочинаються лише з сьомого чи восьмого класу. На практиці громадянське виховання також часто викладається у формі непередметних галузей, тобто вчителями, які не мають спеціальної підготовки для цього (Hufer & Lange, 2016).

Установлено, що у системі освіти дорослих використовуються дещо інші принципи, ніж у шкільному громадянському вихованні. Це, наприклад, такі принципи, як добровільність, відсутність контролю за результативністю навчання, урахування громадянського і професійного досвіду та ін. Зважаючи на це, громадянське виховання дорослих можна віднести до неформальної освіти, яка реалізовується через клуби і молодіжні об'єднання, просвітницькі і політичні заходи. Варто зазначити, що неформальна громадянська освіта, як правило, базується на інтересах аудиторії. Є також приклади громадянського виховання у міжнародній молодіжній роботі, спорті та культурній освіті.

Зазначимо, що федеральний уряд підтримує програми позакласного і неформального громадянського виховання, наприклад, через програму «Жива демократія». Така програма, що реалізовується у федеральних землях Німеччини, впливає на структури неформальної освіти, а саме: межі між громадянським вихованням та демократичною освітою стають розмитими, зростає неприйняття і протидія екстремізму, що є критично важливим для розвитку громадянського суспільства (Gökbudak & Hedtke, 2020; Vöhme, 2019).

Сьогодні численні партійні фонди проводять вебінари та організують конференції. Федеральне агентство з цивільної освіти організувало конференцію на тему Web 2.0 та громадянської освіти, на якій політологи та інтернет-активісти обговорювали можливості Інтернету в реалізації громадянського виховання. Громадянське виховання слід розглядати як платформу для обміну інформацією про майбутні перетворення.

Отже, сучасний стан розвитку системи громадянського виховання школярів у Німеччині характеризується системністю, практичною орієнтованістю, формуванням високої громадянської свідомості серед учнів.

Заснований на цінностях гуманізму та демократії, німецький підхід до реалізації громадянського виховання школярів сприяє розвитку у них критичного мислення, відповідальності, активної участі у житті суспільства. Разом з тим застосування інтерактивних методів виховання дозволяє сформувати ефективну систему виховання громадян, які готові брати активну участь у розвитку своєї країни та взаємодії в глобальному контексті.

Висновки. Розвиток громадянського виховання учнів базової школи в Німеччині в другій половині ХХ століття пройшов через три ключові етапи. Перший етап (1950–1957) характеризувався зародженням і поступовим розвитком ідеї громадянського виховання, розробкою основних принципів (відкритість, гласність, гуманізм, зв'язок з національною історією та культурою та ін.). Другий етап (1958–1990) відзначався активним процесом формування і впровадження стратегічних завдань і підходів до громадянського виховання, оновлення системи принципів (заборона навіювання, використання правила полеміки та ін.). Третій етап (1991 – до сьогодні) призначений для поглиблення підходів в умовах глобалізації, об'єднання Німеччини та імплементації західнонімецької моделі у східнонімецьку систему освіти.

На кожному етапі визначалися конкретні завдання та мета, спрямовані на формування учнівської громадянської компетентності. Основні принципи, такі як реалізація афективної та соціально-когнітивної взаємодії, неупередженість, заборона ідеологічного впливу, використання аналітичного і критичного підходів активно використовувались для формування високих стандартів громадянської освіти.

Отже, громадянське виховання школярів у Німеччині розвивалось упродовж ХХ століття з урахуванням внутрішніх і зовнішніх змін, що відображається в реалізації ефективних педагогічних підходів і системи цінностей, спрямованих на формування відповідальних, об'єктивних та толерантних громадян.

Серед **перспектив подальшого дослідження** ми вбачаємо аналіз змісту, форм і методів громадянського виховання школярів на кожному із визначених етапів, а також систему підготовки вчителів до реалізації громадянського виховання учнів шкіл у Німеччині.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

- Добридень, А. В. (2022). Форми та методи громадянського виховання у початковій школі. У *Modern directions of scientific research development* (с. 174–181). BoScience Publisher. <https://sci-conf.com.ua/xi-mezhdunarodnaya-nauchno-prakticheskaya-konferentsiya-modern-directions-of-scientific-research-development-20-22-aprelya-2022-goda-chikago-ssha-arhiv/>
- Жадько, О. (2020). Форми і методи взаємодії школи та органів місцевого самоврядування у процесі громадянського виховання школярів. *Освітологічний дискурс*, 1(28), 31–43. <https://doi.org/10.28925/2312-5829.2020.1.3>
- Концепція громадянського виховання особистості в умовах розвитку української державності. (2000). URL : <https://osvita.khpg.org/index.php?id=976002302>
- Концепція розвитку громадянської освіти в Україні. (2018). URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/710-2018-%D1%80?find=1&text=громадянська+освіта#w2_1
- Костенко, О. О. (2022). Проблеми становлення та розвитку громадянського виховання у закладах освіти. У *Національна безпека України в освітній сфері: виклики, цінності, досвід* (с. 79–86). СОІПО.
- Böhme, L. (2019). *Politische Bildung für Schülerinnen und Schüler mit sonderpädagogischem Förderbedarf*. Frankfurt am Main.
- Fruhmann, T., & Stein, G. (1951). *Gemeinde und Staat*, 3(3). Frankfurt am Main.
- Fruhmann, T., & Stein, G. (1952). *Gemeinde und Staat*, 3(4). Frankfurt am Main.
- Gemein, G., & Kienel, H. (ed.). (1975). *Politik und Unterricht*. Essen, Neue Deutsche Schule Verlagsgesellschaft mbH.
- Gökbudak, M., & Hedtke, R. (2020). Ranking Politische Bildung. *Politische Bildung an allgemeinbildenden Schulen in der Sekundarstufe I im Bundesländervergleich*. Berlin.
- Hufer, K., & Lange, P. (2016). *Handbuch politische Erwachsenenbildung*. Schwalbach, Wochenschau Verlag.
- Kenner, S. (2020). Politische Bildung – Bildungsaufgabe mit Verfassungsrang?. In: Haarmann, M., Kenner, S., Lange, D. (eds) *Demokratie, Demokratisierung und das Demokratische. Bürgerbewusstsein* (s. 31–48). Springer VS, Wiesbaden. https://doi.org/10.1007/978-3-658-29556-1_3
- Manzel, S., & Schelle, C. (ed.). (2017). *Empirische Forschung zur schulischen Politischen Bildung*. Springer.
- Pohl, K. (2022). Politische Bildung als Unterrichtsfach in der Schule. У K. Pohl & W. Sander (Hrsg.), *Handbuch politische Bildung* (s. 143–151). Wochenschau.
- Richter, M., & Kohn, R. (2019). *Sozialrechtliches Kurzgutachten zur Frage der Finanzierungssituation von speziellen Fort- und Weiterbildungsangeboten für insbesondere blinde und sehbehinderte Menschen*. iBoB. https://www.agnes-at-work.de/wp-content/uploads/2022/03/bf_Geht-doch-Sozialrechtliches-Kurzgutachten-zur-Finanzierungssituation-von-Weiterbildungsangeboten-fuer-insb.-sehbeeintrachtigte-Menschen.pdf
- Wohnig, A. (2020). Demokratisierung durch Kooperationen? Politische Bildung, außerschulische (politische) Jugendarbeit und Schule. In: Haarmann, M., Kenner, S., Lange, D. (eds) *Demokratie, Demokratisierung und das Demokratische. Bürgerbewusstsein* (s. 155–174). Springer VS, Wiesbaden. https://doi.org/10.1007/978-3-658-29556-1_11

REFERENCES

- Dobryden, A. V. (2022). Forms and methods of civic education in primary school. In: *Modern directions of scientific research development* (p. 174–181). BoScience Publisher. <https://sci-conf.com.ua/xi-mezhdunarodnaya-nauchno-prakticheskaya-konferentsiya-modern-directions-of-scientific-research-development-20-22-aprelya-2022-goda-chikago-ssha-arhiv/> [in Ukrainian]
- Zhadko, O. (2020). Forms and methods of interaction of school and local self-government in the process of schoolchildren's civic education. *Educological Discourse*, 1(28), 31–43. <https://doi.org/10.28925/2312-5829.2020.1.3> [in Ukrainian]
- The Concept of Civic Education of Personality in the Context of Ukrainian Statehood Development. (2000). <https://osvita.khpg.org/index.php?id=976002302> [in Ukrainian]
- The Concept of Development of Civic Education in Ukraine (2018). https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/710-2018-%D1%80?find=1&text=громадянська+освіта#w2_1 [in Ukrainian]
- Kostenko, O. O. (2022). Problems of formation and development of civic education in educational institutions. In: *National Security of Ukraine in the educational Sphere: Challenges, Values, Experience* (p. 79–86). SOIPPO. [in Ukrainian]
- Böhme, L. (2019). *Civic education for students with special educational needs*. Frankfurt am Main. [in German]
- Fruhmann, T., & Stein, G. (1951). *Community and state*, 3(3). Frankfurt am Main. [in German]
- Fruhmann, T., & Stein, G. (1952). *Community and state*, 3(4). Frankfurt am Main. [in German]
- Gemein, G., & Kienel, H. (ed.). (1975). *Politics and teaching*. Essen, Neue Deutsche Schule Verlagsgesellschaft mbH. [in German]
- Gökbudak, M., & Hedtke, R. (2020). Ranking political education. *Political Education at general Schools in Lower Secondary Level in a Comparison of Federal States*. Berlin. [in German]
- Hufer, K., & Lange, P. (2016). *Handbook of Political Adult Education*. Schwabach, Wochenschau Verlag. [in German]
- Kenner, S. (2020). Political education – an educational task with constitutional status?. In: Haarmann, M., Kenner, S., Lange, D. (eds) *Democracy, democratization and the democratic: tasks and approaches to political education* (p. 31–48). Springer VS, Wiesbaden. https://doi.org/10.1007/978-3-658-29556-1_3 [in German]
- Manzel, S., & Schelle, C. (ed.). (2017). *Empirical research on school-based political education*. Springer. [in German]
- Pohl, K. (2022). Political education as a subject in school. In: K. Pohl & W. Sander (eds.), *Handbook of political education* (p. 143–151). Wochenschau. [in German]
- Richter, M., & Kohn, R. (2019). *Brief social law report on the question of the financing situation of special training and further education offers for blind and visually impaired people in particular*. iBoB. https://www.agnes-at-work.de/wp-content/uploads/2022/03/bf_Geht-doch-Sozialrechtliches-Kurzgutachten-zur-Finanzierungssituation-von-Weiterbildungsangeboten-fuer-insb.-sehbeeintrachtigte-Menschen.pdf [in German]
- Wohnig, A. (2020). Democratization through cooperation? Political education, extracurricular (political) youth work and school. In: Haarmann, M., Kenner, S., Lange, D. (eds) *Democracy, democratization and the democratic: tasks and approaches to political education* (p. 155–174). Springer VS, Wiesbaden. https://doi.org/10.1007/978-3-658-29556-1_11 [in German]

Боярська-Хоменко Анна Володимирівна
доктор педагогічних наук, доцент, завідувач
кафедри освітології та інноваційної
педагогіки, Харківський національний
педагогічний університет імені
Г. С. Сковороди
м. Харків, Україна

<https://orcid.org/0000-0002-1818-3074>
e-mail: annaboyarskahomenko@gmail.com

Хрик Максим Васильович, здобувач
третього (освітньо-наукового) рівня вищої
освіти кафедри освітології та інноваційної
педагогіки, Харківський національний
педагогічний університет імені
Г. С. Сковороди
м. Харків, Україна

<https://orcid.org/0009-0001-9328-4289>
e-mail: max26wel@gmail.com

Boiarska-Khomenko Anna, Dr. hab. in
Pedagogy, Associate Professor, Head of the
Department of Educology and Innovative
Pedagogy, H. S. Skovoroda Kharkiv National
Pedagogical University
Kharkiv, Ukraine

Khryk Maksym, PhD student
at the Department of Educology and Innovative
Pedagogy, H. S. Skovoroda Kharkiv National
Pedagogical University
Kharkiv, Ukraine